

Riskante tijden

Dat arbeid niet alleen voor de produktie maar ook vooral voor de mens die die arbeid verricht van wezenlijke betekenis is, wordt ons sinds jaar en dag voorgehouden. En het lijkt ook wel waar te zijn: 's mensen identiteit wordt in hoge mate gemaakt door wat hij in zijn arbeid is (arbeid dan als betaalde beroepsarbeid). Vandaar wellicht dat in onze mannenmaatschappij uiterst geraffineerde mechanismen werkzaam zijn om deze constellatie in stand te houden.

Een eerste mechanisme staat in het teken van de vermindering van ongelijkheid en de versterking van het prestatiekarakter. Daartoe behoort de verbetering van de kwaliteit van arbeid, het bieden van langere tijdsperspectieven (loopbaanplanning), het ontwikkelen van inspraak en zeggenschap, alsook de algemenere tendentie tot het bieden van gelijke kansen, waardoor de oriëntatie op het arbeidsleven zich algemeen kon verbreiden en zelfs tot norm werd. Een dergelijke versterking van aspiraties moet echter wel tot teleurstelling en frustratie leiden, want de mogelijkheden tot „beloning” — geld, sociale stijging, aanzien, kansen — zijn voortdurend minder dan de gewekte verwachtingen. Een tweede mechanisme voorziet hierin door het bieden van mogelijkheden tot het „afbouwen” van identiteiten. Het probleem is immers om niet te hoeven toegeven dat men aan de eigen en anderen verwachtingen niet voldoet. Zo is er veel conformisme — een zekere ritualisering van arbeidsethos —, het zich aanpassen uit opportunisme, terwijl men het geloof in het presteren verloren heeft. Ook berusting komt voor door op minimale wijze de schijn op te houden, m.a.w. de kantjes er af te lopen.

Naast deze reacties op oversocialisatie zijn er ook reacties die een gevolg zijn van ondersocialisatie: het niet delen van de normen. Een sterke, geëngageerde veranderingsdrift (medezeggenschap, nationalisatie) geeft hiervan blijk, maar ook volstrekte onverschilligheid komt voor (het z.g. niet-reële arbeidsaanbod, zoals dat bij de arbeidsbureaus genoemd wordt) 1). In ieder geval bestaat er een geschakeerdheid van reacties op ervaren beperkingen tot identificatie met ons arbeidsbestel, die alle de functie hebben om voor de betrokkene het gevoel van eigenwaarde en zelfrespect in stand te houden indien de normen van het arbeidsbestel niet worden gehaald.

Het probleem met „arbeid” is derhalve niet alleen het in voldoende mate te verschaffen. Ook doen zich problemen voor bij de mogelijkheden van aftocht die worden geboden. De sociale zekerheid speelt hierin eveneens een zinnige, zij het riskante rol. Immers, ziektever-

zuim en arbeidsongeschiktheid fungeren binnen deze schakering van identiteiten. Maar ook verschijnselen als interne arbeidsreserves, VUT-regelingen en uiteenlopende stringente van werkaanvaarding zijn „voorzieningen” die hieraan een bijdrage leveren. Zij houden dus op indirecte wijze een hooggestemd arbeidsethos — als norm — in stand.

Een aldus ingericht arbeidsbestel kan het uiteraard moeilijk krijgen als zowel de tendenties tot versterking van het prestatiekarakter, als die welke de identiteitsproblemen helpen oplossen in hun werking beperkt worden. Het is goed ons dit te realiseren omdat de toekomst er op dit punt niet zo bijster goed uitziet. Het CPB heeft in *De Nederlandse economie in 1985* een drietal scenario's ontwikkeld, waaruit te leren valt dat zelfs met een uitgebreid assortiment aan beleidsmaatregelen de werkloosheid over vier jaar slechts met zestigduizend manjaren kan worden teruggedrongen, terwijl dan door additioneel beleid nog eens vijfenveertigduizend manjaren kan worden verkregen. Dit is het voorland waarin tegen die tijd nog een kleine tweehonderdduizend werklozen boven het huidige bestand zowel geen werk als geen mogelijkheden tot aftocht zullen hebben.

Dit lijkt een toestand die voor een maatschappij die arbeid zo hoog in het vaandel heeft staan, niet zonder risico's is. Dit roept met name de vraag op of een dergelijk falen van een algemeen verbreide doelstelling niet tot grote politieke instabiliteit zal leiden. Opmerkelijk is dat in de politieke arena de harde lessen van de laatste paar jaar op het punt van de maatschappelijke dissensus slechts matig begrepen worden. Het is immers zo, dat ten aanzien van ten minste twee problemen in ons land (maar ook in Duitsland en Engeland) protest en openlijk verzet — met geweld — vormen hebben aangenomen die niet permanent door overheids geweld gepareerd kunnen worden. Daardoor bereikt ons politiek bestel zijn grenzen en wordt

het genoodzaakt zijn doelstellingen waar te maken of deze te herzien.

De ontwikkelingen rond het „kraken” wijzen eigenlijk op de onvermogenbaarheid van het naast elkaar bestaan van een vrije-marktsysteem (met leegstand en speculatie), naast een toedelings- of rantsoeneringsstelsel. T.a.v. women zijn de pretenties en verwachtingen — ook vooral van jonge mensen — hoog gestegen, terwijl de mogelijkheden van „afbouwen” niet alleen persoonlijk maar ook maatschappelijk uiterst pijnlijk zijn blijkens de omvang van de „Jugendkrawalle”, die zich in West-Berlijn, Bremen, Amsterdam, Zürich, Freiburg, Hannover en Hamburg hebben voorgedaan, terwijl Brixton/Londen en Liverpool — onder weliswaar wat andere condities — voor de inbreng van het Verenigd Koninkrijk tekenden.

De verscherping van de opvattingen rond kernenergie en kernbewapening — op de voedingsbodem van een decennium van milieubewustwording — is een tweede voorbeeld. Deze ontwikkeling heeft problemen van internationale schaal en buitenlandse politiek in het centrum van de aandacht gebracht, waar ze nooit gekomen zouden zijn als ze niet in brede lagen van de bevolking als existentieel zouden worden ervaren. Ten tijde van de „afschrikking” kon men het dreigend gevaar nog sublimeren door een kernoorlog als illusoir aan te merken. Maar ook op dit punt is geen aftocht meer mogelijk. De morele en psychische last van een beperkte kernoorlog zullen velen niet kunnen verdragen.

Het is in deze context dat het vraagstuk van arbeid en werkgelegenheid een beklemmende instabiliteit teweeg zou kunnen brengen. Arbeid en welvaart hebben immers zoveel problemen opgevangen, die voortkomen uit de grotere vrijheid en de veelheid van individuele risico's waaraan wij vandaag de dag deel hebben. Als we zonder illusies moeten leven en de werkelijke problemen onder ogen zien, zullen velen in paniek raken.

1) Uitwerking bij H. Klages, *Die unruhige Gesellschaft*.